

El culte de la Mare de Déu de Blaquerna a l'Epir dels Comnè i a la Grècia dels Francs

Jaume Torró Torrent

Universitat de Girona

jaume.torro@udg.edu

doi: 10.3306/STUDIALULLIANA.112.97

Rebut el 15 de març de 2017. Acceptat el 9 de juny de 2017

The worship of the Mother of God of Blaquerna in the Komnenian Epirus and Frankish Greece

Abstract

The *Romanç d'Evast e Blaquerna* is assumed to have been written between 1276 and 1283, and the name of the protagonist already appears in the last chapter of the *Doctrina pueril*, written between 1274 and 1276. This article explores the various paths by which the name of Blaquerna could have come to Lull's knowledge during that period on the assumption of the name having originated in a toponym of Constantinople. Based on Byzantine documentation and verifications in situ, the author describes the Marian iconography linked to the toponym 'Blaquerna', paying special attention to the dedication of the cult to the despotate of Epirus and to possible connections of this cult with the House of Anjou.

Key Words

Cult of the Mother of God of Blaquerna, iconography, contacts with the Byzantine Empire

Studia lulliana 57 (2017), 97-116

<http://www.msl.cat/revista/revista%20portada.htm>

<http://studialulliana.uib.cat>

ISSN 2340 – 4752

Resum

El *Romanç d'Evast e Blaquerna* se suposa que va ser escrit entre el 1276 i el 1283, i el nom del protagonista ja apareix al darrer capítol de la *Doctrina pueril*, composta entre el 1274 i el 1276. Aquest article explora les diverses vies a través de les quals el nom de Blaquerna hauria pogut arribar fins a Llull en les dates assenyalades partint de la constatació que en origen el nom és un topònim de Constantinoble. A través de documentació bizantina i de comprovacions in situ, es descriu la iconografia mariana lligada al topònim Blaquerna i es fa una especial atenció a l'advocació del culte al despotat de l'Epir i a les possibles connexions d'aquest culte amb els Anjou.

Paraules clau

Culte de la Mare de Déu de Blaquerna, iconografia, contactes amb l'imperi bizantí

Taula

1. Blaquerna és un topònim
2. Les negociacions de Joan XXI i l'emperador Miquel VIII Paleòleg successives al concili de Lió (1276-1277)
3. La iconografia
4. L'advocació de Blaquerna al despotat de l'Epir i al principat de Morea
5. Corol·lari

Studia lulliana 57 (2017), 97-116

<http://www.msl.cat/revista/revista%20portada.htm>

<http://studialulliana.uib.cat>

ISSN 2340 – 4752

1. Blaquerna és un topònim

Els estudiosos de Ramon Llull han establert la relació del protagonista del *Romanç d'Evast e Blaquerna* amb el palau de Blaquerna i amb el santuari marià de Blaquerna a Constantinoble des de Morel-Fatio (1877, 504),¹ Tarré (1941, 159)² i Caimari (1954, 8),³ represos per Bonner (1989, II, 44).⁴ A aquests estudiosos correspon el mèrit d'aquesta relació, després dels quals no sembla que ningú se n'hagi preocupat. Blaquerna és un topònim de Constantinoble. Donà nom al santuari marià on l'emperador Lleó I el Traci (457-474) havia depositat el *maphòrion* ('mantell') de la Mare de Déu, situat en aquell moment fora de les muralles de Constantinoble. També donà nom a les muralles i a la porta que foren edificades per l'emperador Heracli (610-641) i més tard per l'emperador Lleó V l'Armeni (813-820) per incloure l'àrea suburbana de Blaquerna dins el recinte emmurallat i fortificat després del setge dels perses sassànides i els àvars l'any 626. Finalment fou conegut amb aquest nom el palau imperial edificat en aquesta àrea que esdevingué la residència preferida de la cort imperial a partir del regnat d'Aleix I Comnè (1081-1118). Era una

¹ «M. P. Meyer me rappelle que le palais de Blaquerna à Constantinople (*Palatium Blachernarum*: il y avait aussi des thermes, une église, un mur et une porte du même nom, voy. Du Cange, *Constantinopolis christiana*) est maintes fois mentionné dans les historiens des Croisades. Lull aurait-il tiré de là le nom de son ermite?» (Morel-Fatio 1877, 504, n. 1).

² «Hallamos la forma *Blaquerna* en los más antiguos manuscritos catalanes, latinos o franceses del Félix de las Maravillas, del *Super Psalmum Quicumque* y del libro de Evast. Posteriormente los copistas adoptaron la forma más eufónica de *Blanquerna*. [] La fama de un prodigio semanal, la magnificencia del edificio, ponderada por peregrinos y cruzados, y las solemnes asambleas, celebradas en 1276 para ratificar la unión de la Iglesia Griega con la Romana, divulgaron en Occidente el nombre de la basilica de Constantinopla, llamada *Santa María de la Blaquerna* (Cf. V. Grumel, *Le miracle habituel de Notre-Dame des Blachernes, Echos d'Orient* 30 (1931) 129-146.– *Le deuxième Concile de Lyon et la réunion de l'Église grecque*, "Dictionnaire de Théologie catholique", t. 9, col. 1395)» (Tarré 1941, 159, n. 9).

³ «Una altra de les proves adduïdes, assenyalada en primer lloc per Paul Meyer i seguida després, entre altres, per Morel-Fatio i Tarré, és el fet que el nom del protagonista lul·lià correspon al palau de Blaquerna, a Constantinoble (*Palatium Blachernarum*), esmentat per Ramon Muntaner, el qual pels anys de 1302-1308 havia estat en aquella ciutat, si bé anomena el palau amb la forma *Blanquerna* (vegeu el f. 104v. del ms. 1803 de la Biblioteca Nacional de Madrid, el millor de la seva Crònica i adoptat com a bàsic en la recent edició apareguda dins la Col·lecció Popular Barcino, vol. VI, núm. 145, p. 23). El prodigi de la imatge venerada en aquell palau, la magnificència de l'edifici ponderada per pelegrins i croats, i les solemnes assembles celebrades el 1276 per ratificar la unió de l'Església grega amb la romana, divulgaren a Occident el nom de la basilica de Santa Maria de la Blaquerna (Tarré; vegeu, a més, Pijoan, *Summa Artis*, VIII, 349, 542). Reproduccions de la imatge d'aquesta Verge miraclera, anomenada "Blaquernitissa", eren exportades a Occident i venerades pels llatins. Uns relleus dels segles XI i XII encastats a la paret de Sant Marc de Venècia, la reproduïxen, damunt taula (Pijoan, 438-439; cf. Trens, *Maria. Iconografia de la Virgen* (1946), 13-17; L. Bréhier, *L'art chrétien* (París, 1908), 118, 147)» (Caimari 1954, 8).

⁴ «Per ventura [els copistes] foren influenciats per una derivació imaginària de "blanc", quan sembla que de fet deriva del nom d'un famós palau de Constantinoble (*Palatium Blachernarum*) i una estàtua de la Verge que s'hi trobava, que fou molt venerada pels peregrins i croats» (Bonner 1989, II, 44, n. 31).

àrea situada al nord-oest de Constantinoble, a la riba sud del Corn d'Or, en l'actual barri d'Ayvansaray. Les muralles que actualment envolten el palau de Blaquerna són les construïdes per l'emperador Manuel I Comnè (1143-1180). Aquesta és la primera dada important que convé tenir en compte: el nom de Blaquerna és un topònim. Si hom vol plantejar-se per què Ramon Llull trià aquest nom i no un altre, la primera qüestió que convé fer-se és si hom vol relacionar el nom del protagonista del *Romanç* de Ramon Llull amb el topònim en general, amb el palau, amb les muralles, amb la porta o bé amb el santuari marià.⁵ Els lul·listes s'han inclinat –si bé de manera molt vaga a causa de la confusa informació– pel palau i l'advocació mariana vinculada a aquest topònim i han remarcat «les solemnes assemblees» d'unió de l'Església celebrades a Blaquerna l'any 1276.

2. Les negociacions de Joan XXI i l'emperador Miquel VIII Paleòleg successives al concili de Lió (1276-1277)

En aquest punt, convé establir una clara distinció local i conceptual entre el palau i el santuari marià. No són un sol lloc, com escriu Caimari (1954) recollint Morel-Fatio (1877) i Tarré (1941), sinó dos llocs diferents i, per tant, tenen dos significats diferents. A l'emperador i al palau, aquests lul·listes han vinculat el document d'unió de les Esglésies de Miquel VIII Paleòleg, del patriarca Joan Veccus (o Joan XI de Constantinoble) i dels bisbes partidaris de l'emperador, del patriarca i de la conveniència de la unió i a l'any de 1276. Però resulta que en aquest any no se celebraren cap de les «solemnes assemblees» a Blaquerna. L'ambaixada de la cort romana arribà a Constantinoble la primavera de 1277 i Joan XXI morí a Viterbo el 20 de maig de 1277. Abans que l'ambaixada arribés a Constantinoble, l'emperador i el patriarca intentaren de guanyar el control de la situació i donaren senyals actius de suport a la unió. El 19 de febrer de 1277 un sínode tingué lloc a Blaquerna i fou redactat un document, i una còpia fou enviada a Roma amb la signatura dels bisbes presents. L'abril de 1277 Miquel VIII, el seu fill Andrònic i el patriarca Joan Veccus feren una declaració pública al palau de Blaquerna davant els enviats papals. La declaració del sínode de febrer de Blaquerna fou enviada a Nicèfor I Comnè Ducas, dèspota d'Epir, i a Joan I Ducas, sobirà de Tessàlia, els quals refusaren d'acceptar-la, de manera que llurs corts esdevingueren centres d'intriga anti-paleòloga i antiunionista (Hussey 1990, 229-242; Janeras 2011, 43-44). Per

⁵ Per a discussió sobre les formes *Blaquerna* o *Blanquerna* per al títol del romanç i el nom del protagonista, vegeu Badia, Santanach i Soler (2017).

tant, les «solemnes assemblees» celebrades a Blaquerna per a ratificar la unió de les Esglésies que, segons Tarré (1941), haurien divulgat a Occident el nom del palau i del santuari marià de Blaquerna són fruit de la poca informació de què Tarré disposava en aquell moment sobre aquesta qüestió. Ni tingueren lloc l'any 1276 ni foren solemnes, sinó més aviat molt accidentades. Aquest fou un dels tants successos que s'esdevingueren des del concili de Lió (1274) fins que es romperen les negociacions entre el papa Martí IV i Miquel VIII Paleòleg. De fet, l'acte d'unió durà mentre visqueren els dos protagonistes, Joan XXI i Miquel VIII Paleòleg (Runciman 1992, 173-176, 181-182 i 186-191). Per tant, es fa difícil d'acceptar que Ramon Llull hagués conegut el nom de Blaquerna amb motiu de l'ambaixada papal a l'emperador i dels consegüents documents referents a la unió de l'Església que tingueren lloc en el palau imperial o del sínode que convocaren l'emperador i el patriarca per prendre la iniciativa de les negociacions sobre la unió als ambaixadors romans abans que aquests haguessin arribat a Constantinoble. Després de desestimada aquesta suposició, en aquest treball em proposo relacionar el nom del protagonista del *Romanç* de Ramon Llull amb el santuari marià, i respondre a dues preguntes que em vaig fer: quina podia ésser aquesta Mare de Déu de Blaquerna que, segons sembla, Ramon Llull conegué? Per quina via podia haver-li arribat el coneixement de la Mare de Déu de Blaquerna?

3. La iconografia

Caimari (1954, 8) establí la relació amb el tipus conegut amb el nom de «Blachernitissa» pels bizantinòlegs i els historiadors de l'art (Vassilaki 2000, *passim*; 2005, *passim*), a partir de Bréhier (1918, 118 i 147), Pijoan (1935, 452 i 439) i Trens (1946, 16). El tipus Blachernitissa és una Mare de Déu orant, amb l'Infant o sense, que es generalitzà en els absis, la qual és millor anomenar «platytera», com assenyala Trens (1946, 16). Pròpiament, la Blachernitissa era només la Mare de Déu de Blaquerna i no correspon a cap iconografia concreta (Carr 2000, 329 i 334).⁶ Pot tenir-ne més d'una. Per això mateix,

⁶ «In the eleventh century, however, a new dimension of Marian imagery emerges: images get named. The coinage of Romanos III, Zoe, Theodora, and Constantine IX Monomachos, with its proliferation of Marian types, marks a threshold in this respect: one of them is labelled “Blachernitissa”, invoking the Virgin of Blachernai; the same name had given by Psellos to the icon beneath which Romanos IV held his court martial. Like many of these names, “Blachernitissa”, is a toponymic; it refers to a site of special sanctity. By means of the toponymic, the potency of the site gets associated with the named image. There is no evidence that the name “Blachernitissa” was ever associated with a single icon or iconic type; it appears with a range of iconographic types» (Carr 2000, 329).

si hom fa algunes cerques a internet o fins i tot si hom fulleja la bibliografia de referència, hom trobarà que no hi ha cap acord en aquesta qüestió.⁷ Els tres santuaris més importants de Constantinoble foren l'església de Blaquer-na, l'església de la Mare de Déu Chalcoprateia i l'església dels Hodegon (o Hodegétria), però Blaquer-na fou sempre el santuari marià insigne de la ciutat. D'alguna manera, Blaquer-na era a Constantinoble el que la basílica de Santa Maria Major és a Roma.

Quan l'any 626 els perses i els àvars posaren el setge a Constantinoble, mentre l'emperador Heracli es trobava lluny de la ciutat mirant d'aturar els perses amb campanyes a l'Anatòlia oriental i a Mesopotàmia, la ciutat fou defensada pel patriarca Sergi, per Constantí, fill d'Heracli, i pel patrici Bonus, un home de govern i un general de l'emperador. En aquest setge el patriarca hauria fet portar en processó una icona de la Mare de Déu amb l'Infant als braços per sobre les muralles de la ciutat. Finalment, una sobtosa tempesta dispersà l'estol enemic i estavellà les naus contra la costa prop del santuari de Blaquer-na. Teodor Sincellus, un monjo de Constantinoble del segle VII, en un sermó commemoratiu d'aquest setge, i el *Chronicon Paschale*, també del segle VII, ho expliquen i vinculen l'alliberament a la protecció de la Mare de Déu (Angelidí i Papamastorakis 2005, 210-211; PG 92, cols 1013-1016). La mateixa llegenda sembla ésser al darrere d'un epigrama de Jordi de Pisídia (segle VII), en el qual la Mare de Déu de Blaquer-na és lloada per haver abatut l'enemic bàrbar que ha posat setge a la ciutat amb la seva sola imatge («ή γὰρ φέρουσα τὸν Θεὸν ταῖς ἀγκάλαις / φέρει τὸν αὐτὸν εἰς τὸ τοῦ τόπου σέβας / ἐντάυθα τῆς γῆς οἱ κράτειν τεταγμένοι / τὰ σκῆπτρα πιστεύουσι τῆς νίκης ἔχειν. / [...] / Οἱ βάρβαροι δὲ προσβαλόντες τῇ πόλει, / αὐτὴν στρατηγήσασαν ὡς εἶδον μόνον, / ἔκαμψαν εὐθὺς τοὺς ἀκαμπεῖς ἀχένας», ἐν Βλαχέρνας. Ἱαμβοί)⁸ (PG 92, cols. 1735-1740; Paton 1969, 52-53). Els cants de gràcies per l'alliberament del setge i la victòria serien l'origen de l'himne de l'*Akáthistos*, segons explica el sinaxari (o martirologi) al cinquè divendres de Quaresma abans del cant de l'*Akáthistos* sencer (*Triodion de Quaresma*). El sinaxari esmenta encara el setge de l'armada àrab (674-678) en temps de Constantí IV Pogonat i el setge de les forces omeies comandades per Sulayman, califa de Damasc, i pel príncep i

⁷ Vegeu la veu 'Virgin Blachernitissa' en *The Oxford Dictionary of Byzantium* (vol. 3, 2170-2171) comença amb aquestes paraules: «Several different icons of Virgin are known to have existed in the monastery of Blachernai»; la veu 'Marie, Mère de Dieu' en Cabrol (1907-1953, vol. 10, 2004-2005); la veu 'Maria, Blacherniotissa', *Enciclopedia Cattolica* (vol. 8, 113a).

⁸ Traducció: «La que porta Déu en braços / el porta a la majestat d'aquest lloc; / aquí els qui han rebut l'encàrrec de governar la terra / creuen tenir els ceptres de la victòria. / [...] / Els bàrbars, quan atacaven la ciutat, tan bon punt la veieren comandar l'exèrcit, a l'instant inclinaren els seus colls inflexibles.»

general Màslama en temps de Lleó III l'Isauri (15 d'agost del 718 – 15 d'agost del 720). En aquest darrer s'especifica que la processó sobre les muralles de Constantinoble fou amb la icona de l'Hodegetria (o Odigitria). La memòria del setge de l'any 626 i dels altres dos s'incorporà molt aviat al sinaxari de Constantinoble, si bé desconeix a quin moment es remunten la vinculació del setge de l'any 626 amb l'himne *Akáthistos* i la versió actual del sinaxari bizantí al cinquè divendres de Quaresma. Les versions que podem llegir en les notes a l'edició de l'*Akáthistos* de la Patrologia grega (PG 92, cols. 1343-1371), que imprimeix una edició de 1777, divergeixen en les relíquies i les icones miraculoses que es portaren en processó al voltant de les muralles.⁹ Encara el 2 de juliol el calendari litúrgic bizantí fa memòria de la deposició del *maphóron* de la Mare de Déu al santuari Blaquerne per l'emperador bizantí Lleó I (457-474). D'aquesta manera la icona de la Mare de Déu de Blaquerne, el *maphóron* i el

⁹ «Ηρακλείου τὴν αὐτοκράτορα Ρωμαίους ἀρχὴν διεπόντος, ὁ τῶν Περσῶν βασιλεὺς Χοσρόης [...]. Χαγάνος γε μὴν ὁ τῶν Μυσῶν καὶ Σκυθῶν ἀρχηγὸς [...]. Σέργιος δὲ ὁ πατριάρχης, πολλὰ τὸν τῆς Κωνσταντίνου παρεκάλει λαὸν, μὴ καταπίπτειν, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν ἐλπίδα ἐκ ψυχῆς εἰς Θεὸν ἀναφέρειν, καὶ εἰς τὴν αὐτοῦ Μητέρα τὴν πανάχραντον Θεοτόκον καὶ μὴν καὶ Βῶνος πατρικίος ὁ τηλικαῦτα τὴν πόλιν διέπων, τὰ ἀνήκοντα εἰς ἀποτροπὴν τῶν πολεμίων παρεσκευάζετο· δεῖ γὰρ μετὰ τῆς ἀνωθεν βοήθειας, καὶ ἡμᾶς τὰ προσήκοντα ἐνεργεῖν. Ὁ δὲ πατριάρχης τὰς θείας εἰκόνας τῆς Θεομήτορος μετὰ παντὸς ἐπαγόμενος τοῦ πλήθους περιεῖη τὸ τεῖχος ἄνωθεν, ἐντεῦθεν τὸ ἀσφαλὲς αὐτῶν ποριζόμενος ὡς δὲ ὁ μὲν Σάρβαρος ἐξ ἑῶας, Χαγάνος δὲ ἀπὸ δυσμῶν πυρπολεῖν τὰ περὶ τῆς πόλεως ἤρχοντο ὁ πατριάρχης τὴν ἀχειροποίητον τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα, καὶ τὰ τίμια καὶ ζωοποιὰ ξύλα, προσέτι δὲ καὶ τὴν τίμιαν ἐσθίταν τῆς Θεομήτορος ἐπιφερόμενος, διὰ τευχῶν περιήρχετο.» (J. M. Quercii, *In hymnum Acathistum*, PG 92, cols. 1349-1350; traducció: «Quan l'emperador Heracli tenia el poder entre els romans, el rei persa Cosroes [...]. Caganos, d'altra banda, el cabdill dels misis i els escites [...]. El patriarca Sergi exhortava el poble de Constantinoble a no desencoratjar-se i a posar tota l'esperança de l'ànima en Déu i en la seva mare, la Mare de Déu immaculada; i el patrici Bonos, que aleshores governava la ciutat, preparava tot el que era necessari per expulsar els enemics; perquè, a més de l'auxili celeste, cal que nosaltres també fem el que és convenient. El patriarca prengué les imatges divines de la Mare de Déu i amb tot el poble recorregué la muralla per dalt, i des d'allà els proveïa seguretat. I quan Sarbaros des de llevant i Caganos des de ponent van començar a calar foc als voltants de la ciutat, el patriarca, amb la imatge de Crist no feta per mà humana, amb les fustes venerables i vivificadores de la Vera Creu i amb aquesta venerable vestidura de la Mare de Déu, feia la volta per les muralles.») «Ἀλλὰ καὶ τὸ τρίτον αὐθις ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου, οἱ ἐξ Ἄγαρ [...]. Ὁ δὲ τῆς πόλεως ἱερός λαὸς τὸ σελτὸν ξύλον τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιῶ σταυροῦ, καὶ τὴν σεβάσιμον εἰκόνα τῆς Θεομήτορος ὀδηγήτριας ἐπαγόμενοι, τὸ τεῖχος περιεκύκλον.» (id., PG 92, cols. 1351-1352; traducció: «Però també sota Lleó l'Isauri els àrabs [...]. El poble sant de la ciutat, amb la fusta augusta de la Creu venerable i vivificadora i la imatge augusta de la Mare de Déu guiadora [*hodegetria*], feia voltes a la muralla.») «Σέργιος δὲ ὁ ἱεράρχης, τὰς θείας ἱεράς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος, αἷς μάλιστα καὶ βρέφος ὁ Σωτὴρ ἐξεικονισθεὶς, ἐν ἀγκάλαις τῆς μητρὸς ἐνεφέρετο, ταυτὰς λαβὼν, περιεῖη τὰ τεῖχη. (id., PG 92, cols. 1355-1356; traducció: «Però el patriarca Sergi prengué les sagrades icones divines de la Mare de Déu, en les quals hi havia representat especialment l'infant Salvador en braços de la mare, i feia voltes a la muralla.») El Menologion de Basili II diu «τὴν εἰκόνα ὑπεραγίας Θεοτόκου» ('la imatge de la santíssima Mare de Déu') en la memòria el dia 7 d'agost del setge de l'any 626 (PG 117, cols. 573-576). Sobre la desaparició de les narracions del setge i la processó sobre les muralles en la qual el patriarca Sergi, segons diuen, portà o bé la icona de la Mare de Déu o el *maphóron*, tots dos custodiats al santuari de Blaquerne, vegeu Angelidi i Papamastorakis (2005, 210-212).

santuari esdevingueren la protecció i l'escut de la ciutat de Constantinoble i de l'imperi Romà d'Orient. L'any 971 l'emperador Joan I Zimisces començà la seva campanya contra els búlgars amb una visita cerimonial primerament a l'església patriarcal de Santa Sofia i després a l'església de Blaquerna. A la tornada a Constantinoble, l'emperador no volgué pujar al carro triomfal, ans col·locà en el tron daurat del carro una imatge de la Mare de Déu amb l'Infant als braços («τὴν τῆς Θεομήτορος εἰκόνα, ἐνηγκαλισμένην τὸν θεάνθρωπον Λόγον»¹⁰) presa als búlgars en la campanya. L'emperador seguí la processó triomfal muntat dalt del cavall amb la diadema imperial, les corones i el ceptre fins a l'església de Santa Sofia.¹¹ A partir d'aquesta data les fonts històriques registren diversos casos d'imatges de Maria en batalles o en successos militars importants.¹² Miquel Attaliata designa amb el nom de «Blachernitissa» la imatge de Maria que acompanya l'emperador Romà IV Diògenes en la campanya contra els turcs (1071): «τὴν πάνσεπτον εἰκόνα τῆς πανυμνήτου δεσποίνης Θεοτόκου τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἥτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν ἐκστρατείας ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεύεσθαι» (Attaleiates 2012, 278).¹³ Els bizantinòlegs Christine Angelidi i Titos Papamastorakis proposen que aquesta icona correspondria a la representació de Mare de Déu eleousa. A casa nostra la imatge més famosa d'aquest tipus és la Mare de Déu del Cor del monestir de Santa Maria de Valldonzella. Sense cap mena de dubte, es tractava d'una Mare de Déu amb l'Infant als braços o a la falda, del tipus eleousa o del tipus hodegetria en alguna de les seves variants.

L'Hodegetria és la representació de la Mare de Déu amb l'Infant sobre taula més estesa a la baixa edat mitjana i encara avui. Es pot veure aquesta representació en el mosaic absidal de la catedral de Parenzo, amb la Mare de Déu asseguda al tron, i dreta en un mosaic absidal a l'església de la Mare de Déu Angelóktisti a Kiti, prop de Larnáka a l'illa de Xipre. Tots dos mosaics són del segle vi. Hodegetria significa 'aquella que mostra el camí'. En aquesta representació, la Mare de Déu, en posició frontal, agafa l'Infant Jesús amb una mà o bé el té a la falda si Maria seu en tron reial, mentre que amb l'altra mà assenyala Jesús. Ell és el camí. Maria diu a les noces de Canà: «Feu el que ell us digui.» Normal-

¹⁰ Traducció: «la imatge de la Mare de Déu, amb el Verb diví i humà en braços».

¹¹ Lleó diaca, *Historia*, VIII, 1 (PG 117, cols. 841-844), IX, 12 (PG 117, cols. 883-886).

¹² Vegeu Basili II en la campanya contra Bardas Focas («τὴν εἰκόνα τῆς τοῦ Λόγου μητρός», 'la imatge de la mare del Verb', Psellos 1926, 10; cap. xvi) i Romà III Argir en la campanya a Síria («ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος», 'la imatge de la Mare de Déu', Psellos 1926, 39; caps. x-xi).

¹³ Traducció: «la imatge sacratíssima de la senyora digna de totes les lloances, la Mare de Déu Blachernitissa, que solia acompanyar els emperadors creients en les expedicions militars, arma imbatible».

ment Maria sosté l'Infant amb el braç esquerre i fa el gest d'assenyalar-lo amb la mà dreta, però també pot tenir-lo a la mà dreta i fer el gest amb l'esquerra. És molt habitual que el vestit de la Mare de Déu sigui de color porpra o vermell, o almenys el mantell si va vestida de blau. Si bé estem acostumats a contemplar Maria vestida de blau després de la identificació de Maria amb la dona de l'Apocalipsi, el color porpra propi de les vestidures dels emperadors és el més antic en les representacions de Maria. L'Infant Jesús sol portar el rotlle de la Llei a la mà esquerra, significant que ell, el Verb encarnat, és la nova Llei, i sol beneir amb la mà dreta. En origen aquest gest de benedicció era el gest del rêtor significant que Jesús és el Mestre i la Paraula. A Roma es poden veure diverses icones antigues d'aquest tipus, on haurien estat transportades durant la fúria iconoclasta. A més a més, convé tenir present que en aquests segles Roma fou molt bizantina, com es pot comprovar en els frescos de l'església de Santa Maria Antiqua (segles VI-VII) o en la Mare de Déu amb l'Infant pintada al fresc a l'atri de la basílica de Santa Sabina a l'Aventí (finals del segle VII – primers anys del segle VIII). A Sicília, que estigué sota el domini de Bizanci fins al segle IX, i a la Basilicata, que ho estigué fins al segle XI, la Madonna Odigitria o dell'Itria és encara una de les advocacions marianes més populars. Aquests territoris s'oposaren a la iconoclàstia i esdevingueren refugi de les persecucions per a molts monjos grecs. Aquesta iconografia es documenta en segells imperials de l'any 695 al 720 i, després del segon concili de Nicea, de l'any 787 al 813 (Angelidi i Papamastorakis 2000, 377).

A Constantinoble, prop de les esglésies de Santa Sofia i de Santa Irene, hi havia l'església dels Hodegon (Μονὴ τῶν Ὁδηγῶν), que custodiava una icona de la Mare de Déu Hodegetria atribuïda a sant Lluc.¹⁴ Les primeres notícies que tenim d'aquest monestir comencen sota l'emperador Miquel III l'Embriac (842-867) i la primera referència del culte en aquest monestir de la icona de l'Hodegetria, que hauria estat pintada per sant Lluc, és de finals del segle XI. El *maphóron* de Blaquerne i aquesta icona de l'església dels Hodegon eren les majors relíquies marianes de Constantinoble i totes dues esdevingueren la protecció i l'escut de Constantinoble. Segons els treballs d'Angelidi i Papamastorakis (2000 i 2005), amb els Comnè i, després de la restauració de l'imperi Bizantí, amb els Paleòleg el monestir de la Mare de Déu Hodegetria hauria desplaçat el santuari de Blaquerne. De totes maneres, aquestes notícies es fan molt difícils de valorar en les fonts antigues. Si només tenim una des-

¹⁴ Sobre el santuari de Blaquerne i l'església o monestir dels Hodegon o de la Mare de Déu Hodegetria, vegeu Majeska (1984, 333-337 i 362-366); Janin (1953, 167-179 i 208-216). Sobre l'església de la Mare de Déu de Chalcopteia i la cinta de la Verge venerada en aquest lloc, vg. Krausmüller (2011)

cripció senzilla de la Mare de Déu amb l'Infant, no és fàcil escatir si es tractava d'una eleousa o d'una hodegetria, fins podria tractar-se d'una platytera. Si no es diu la procedència de la icona, es fa difícil d'interpretar si la designació Hodegetria, o el dibuix o la pintura, assenyala l'església d'aquest nom a Constantinoble o solament un tipus d'icona.

A la paret occidental en el timpà de l'arcada meridional del nàrtex del monestir de Blaquerna, prop d'Arta, fundat per Miquel Comnè Ducas, dèspota de l'Epir, es pot admirar una pintura de la processó de la icona de l'Hodegetria a Constantinoble, encarregada per Anna Cantacuzena, muller del dèspota Nicèfor I Comnè Ducas i neboda de l'emperador Miquel VIII Paleòleg (Vassilaki 2000, 376, imatge 211). Convé tenir sempre molt present la distinció següent: Blaquerna és una advocació mariana lligada a un santuari i a un lloc, com qui diu la Mare de Déu de Montserrat o de Núria, mentre que Hodegetria (o Odigitria) és una icona o iconografia de la Mare de Déu i en últim terme una relíquia, perquè havia estat pintada per sant Lluc. La Blachernitissa és només la Mare de Déu de Blaquerna i no correspon a cap iconografia. La Blachernitissa, l'Hodegetria o qualsevol altra imatge de la Mare de Déu podia ésser també una Nikopoiós, això és, una Mare de Déu de la Victòria, si l'emperador la posava al capdavant dels seus exèrcits.¹⁵ La Blachernitissa o la Mare de Déu de Blaquerna podia ésser totes tres coses. Al santuari de Blaquerna hi havia més d'una icona de la Mare de Déu. Sobre taula el més probable és que es tractés d'una hodegetria, però també podia ésser una eleousa. En l'absis podia ésser representada per una platytera, això és, una Mare de Déu orant, però en absis antics també es veuen representacions de Maria hodegetria asseguda al tron o dempeus. De vegades, la Mare de Déu platytera té l'aspecte d'una Mare de Déu sagrari, amb la imatge de l'infant Jesús dins un clipeu al ventre de Maria. Es tracta d'una iconografia molt freqüent i adequada en l'absis d'una església, perquè les mans orants omplen l'espai de la volta. Els historiadors de l'art l'anomenen tipus Blachernitissa, perquè s'havia cregut derivat del santuari de Blaquerna. En realitat, és una iconografia molt antiga, que ja es troba al *Coemeterium maius* o Catacumba major de Roma. Després de la caiguda de Constantinoble, la icona de l'Hodegetria no ha estat més vinculada a un lloc de Constantinoble; en canvi, el sinaxari i la toponímia han mantingut la memòria de Blaquerna, i el sinaxari i l'*Akáthistos* l'han convertida en pal·ladi i divisa de Constantinoble. En alguns llocs d'Itàlia la Madonna dell'Itria o Odi-

¹⁵ Sobre la imatge de Maria com una ensenya militar imperial de Constantinoble, vegeu Carr (2000, 330-334).

gitria ha esdevingut la Madonna di Costantinopoli. A la catedral d'Agrirent, sota el nom de la Madonna dell'Itria es conserva un fresc del segle XIV d'una Mare de Déu orant amb l'Infant característic del tipus hodegetria enclòs en una màndorla (Bacci 2005). En resum, podem dir que la representació més estesa de la Mare de Déu en icones antigues i modernes és una hodegetria, i que la representació més estesa de la Mare de Déu de Blaquerne en icones antigues i modernes és una hodegetria vestida de porpra o vermell, o almenys el mantell.

4. L'advocació de Blaquerne al despotat de l'Epir i al principat de Morea

El despotat de l'Epir –o d'Arta– fou un dels principats que nasqueren després de la quarta croada. Fou fundat per Miquel Comnè Ducas, el qual, de la mateixa manera que l'emperador de Nicea i l'emperador de Trebisonda, es volia el legítim hereu de l'imperi Romà d'Orient. Miquel Comnè Ducas era fill il·legítim del sebastocràtor Joan Ducas. Els avis de Miquel Comnè eren Constantí Àngel i Teodora Comnè, una filla de l'emperador Aleix I Comnè (1081-1118). Els emperadors Isaac II Àngel (1185-1195 i 1203-1204) i Aleix III Àngel (1195-1203) eren cosins germans seus, però Miquel usava els cognoms Comnè i Ducas, no el cognom Àngel. La dinastia Àngel (1185-1204) era associada a la caiguda de Constantinoble davant els francs. Els Paleòleg descendeixen també, per via femenina, dels Comnè, els Àngel i els Ducas. Els Comnè dèspotes de l'Epir s'establiren a Arta i fundaren prop d'aquesta ciutat el monestir de Blaquerne i el convertiren en el panteó familiar. Amb aquesta construcció i monestir la dinastia Comnè Ducas representava i manifestava la vinculació de llinatge a Constantinoble i a l'Imperi i la reivindicació a la successió i restauració. Als frescos del segle XIII conservats de les naus central i laterals figuren escenes evangèliques de la Resurrecció d'acord amb la funció d'església funerària de la família Comnè Ducas. Actualment es poden veure dues icones del tipus hodegetria a l'esquerra de la porta central de l'iconòstasi i una altra hodegetria a l'ingrés sobre un analògion, això és, el faristol on es col·loquen les icones per a la veneració dels fidels, totes elles amb el mantell vermell.

En el territori del despotat de l'Epir es troben encara dues altres esglésies dedicades a la Mare de Déu de Blaquerne. L'una és el monestir o ermita de la Mare de Déu de Blaquerne a Kanoni, a l'illa de Corfú. Aquesta és una dedicació antiga, documentada al segle XVII, que alguns autors remunten al segle XV,

però no he pogut contrastar aquesta notícia. La icona de la Mare de Déu de Blaquerna, venerada per la ciutat i l'illa de Corfú, és una hodegetria vestida de porpra amb el títol Η ΚΥΡΙΑ Η ΒΛΑΧΕΡΑ ('Nostra Senyora Blaquera'). L'altra és l'església de la Mare de Déu de Blaquerna al castell de Berat (Albània). L'església actual és del segle XIV, reconstruïda al segle XVI després d'un terratrèmol i probablement remunta al segle XIII, però aquesta darrera precisió i encara menys la dedicació no me la pogué assegurar l'oficina de restauració i arqueologia d'aquesta ciutat. Els frescos que decoren l'interior de l'església són de Nikolla Onufri (segle XVI). A la volta de l'absis hi ha pintada una Mare de Déu platytera asseguda al tron amb l'Infant a la falda i el títol ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ Η ΒΛΑΧΕΡΝΑ ('Mare de Déu Blaquera'); a l'ordre superior de l'absis sota la volta hi ha la comunió dels apòstols; a l'ordre inferior, els patriarques i els bisbes, i a la volta de l'església tocant l'absis, l'Ascensió, d'acord amb una disposició narrativa que s'escampà per tota l'àrea d'influència del patriarcat d'Ocrida, on encara podem admirar-la en els frescos de l'església de Santa Sofia (segle XI) d'aquesta ciutat. La successió de les escenes i les imatges de les parets narren que Jesucrist, abans de pujar el cel, institueix l'eucaristia, el sacrifici perfecte, pel qual viu sempre entre nosaltres i ens comunica la vida eterna. En l'Ascensió les seves darreres paraules són en l'evangeli segons sant Mateu: «I jo estaré amb vosaltres cada dia fins a la fi del món» (Mt 28, 20). Maria figura l'Església en la qual viu Jesús encarnat, fundada sobre la institució de l'eucaristia per la qual Jesucrist, summe sacerdot, ens uneix al seu cos i ens incorpora a la litúrgia celestial. Encara avui és la disposició narrativa més estesa en aquesta àrea.

Crida l'atenció que el castell de Berat tingui una església de Santa Sofia, una església de Sant Constantí i Santa Helena (segle XVII), a més de la catedral de Santa Maria, una església de Sant Teodor, una església de l'Anunciació, una església de Sant Demetri, una església de Sant Nicolau, una església de Sant Jordi i una església de la Santa Trinitat. El castell o la ciutat fortificada fou reconstruït en la seva integritat per Miquel Comnè Ducas i el seu monograma figura fet amb obra de maó entrant a mà esquerra a la porta de la barbana de la ciutat fortificada. A finals del segle XIII els emperadors Miquel VIII Paleòleg i Andrònic II feren la guerra a Carles I d'Anjou, rei de Nàpols, a Albània i l'expulsaren de Berat i de la plana de Muzaquia, amb la finalitat de barrar-li la via Egnatia i el camí cap a Constantinoble (Runciman 1992, 135-147 i 171-213). Fins que caigué sota el domini dels serbis (1345), Berat estigué sota el poder de l'emperador de Bizanci. Ara mateix, no existeix base documental per atribuir la dedicació de l'església de la Mare de Déu de Blaquerna de Berat als dèspotes d'Arta o als emperadors de Bizanci Miquel VIII

i Andrònic II de la dinastia Paleòloga, però altra vegada aquesta dedicació s'erigeix en representació local de Constantinoble.

Al principat d'Acaia, molt a prop de la ciutat franca de Clarença i del castell de Clairmont o Chlemoutsi,¹⁶ s'alça un altre monestir de Blaquerne. El *katholikón*, o església, d'aquest monestir és una típica construcció bizantina amb elements gòtics o francs del segle XIII i amb reutilització de materials d'una església bizantina anterior (Orlandos 1923; Bon 1969, 561-574; Athanasoulis 2004, 248; Barbaritsa 2014, 88).¹⁷ La dedicació és documentada al segle XV i és molt probable que remunti a l'època anterior als francs. Molt probablement es tractava d'una donació d'un territori i una església amb les seves rendes al santuari de Blaquerne de Constantinoble, d'on derivaria el seu nom (Jacoby 2001, 198; Tsougarakis 2012, 131-133). Avui a l'església, o *katholikón*, del monestir de Blaquerne hi ha dues icones de la Mare de Déu: una hodegetria a l'esquerra de la porta central de l'iconòstasi i una eleousa amb el títol Η ΚΥΡΙΑ Η ΒΛΑΧΕΡΑ ('Nostra Senyora Blaquera'). No es coneix documentació sobre els monjos que gaudiren d'aquest monestir des de la creació del principat d'Acaia fins a la seva desaparició i la seva incorporació al despotat de Morea i a l'imperi Bizantí al segle XV (1204-1432). Alguns autors han suposat que hauria pertangut als franciscans, els quals s'havien establert a la vila de Clarença, però no existeix cap base documental ni arqueològica per defensar-ho (Drosogianni 2004; Tsougarakis 2012, 130-139). En un article recent, Tsougarakis i Schabel (2015) defensen que fou un monestir cistercenc. A cada costat de la porta lateral meridional de l'església hi ha una llosa: entrant a mà esquerra una llosa amb la creu dels Villehardouin i a mà dreta una llosa amb la creu d'algun orde militar. Els ordes militars tingueren una forta presència al principat d'Acaia (Coureas 2015, 173-177).

Clarença havia estat fundada per Guillem II de Villehardouin. Fou la capital de la Morea franca i el principal port i centre comercial del principat amb l'occident llatí. Amb el tractat de Viterbo (1267), Guillem II de Villehardouin

¹⁶ Sobre Clarença, vegeu Athanasoulis i Ralli (2005) i Tzavara (2008); sobre el castell de Clermont o de Clemoutsi, vegeu Athanasoulis (2014); sobre les edificacions franques a la regió de l'Èlide, vegeu Athanasoulis (2013).

¹⁷ Altres exemples d'esglésies bizantines amb molts o pocs elements gòtics o francs al principat d'Acaia són la Mare de Déu Katholikí a Gastouni a l'Èlide (Barbaritsa 2014, 89; Georgopoulou 2015, 358-359), l'església del monestir de Santa Maria a Glatsa (actualment Anélio), l'església de Sant Jordi a Androusa a la Messènia, l'església de Sant Jordi a Áipeia a la Messènia, l'església de Santa Anna de Muntrás de Trifília a la Messènia, l'església de la Mare de Déu de Mérbaka a l'Argòlida (Georgopoulou 2015, 364-367; Athanasoulis 2013), l'església de la Mare de Déu de Fliunt prop de Sicíó.

esdevingué vassall de Carles I d'Anjou, rei de Nàpols, i, amb la mort de Guillem II (1278), Carles I d'Anjou i després Carles II d'Anjou es convertiren en prínceps d'Acaia, la qual regiren a través de batlles que residien a Clarença. L'any 1289 Florent de Hainaut contragué matrimoni amb Isabelle de Villehardouin, princesa d'Acaia, filla de Guillem II de Villehardouin i vídua de Felip d'Anjou, fill secundogènit de Carles I d'Anjou, rei de Nàpols. L'any 1314 l'infant Ferran de Mallorca es casaria a Messina amb Isabel de Sabran, filla de Margarida de Villehardouin i neta de Guillem II de Villehardouin. Però aquesta història no pertany a aquest lloc sinó a la memòria de Ramon Muntaner, el qual feu escala a Clarença de retorn de l'imperi d'Orient (caps. 238 i 261-270). Avui a Grècia hom pot trobar molts santuaris o esglésies dedicats a la Mare de Déu de Blaquerna, però tots són moderns. Quan Orlandos escriví l'article sobre el monestir de Blaquerna prop de Clarença tenia notícia d'unes altres poques icones o dedicacions a la Mare de Déu de Blaquerna (Orlandos 1923, n. 6), de les quals només he pogut comprovar la icona del monestir de Koronatu, prop de Lixouri, a l'illa de Cefal·lònia. Es tracta d'una Mare de Déu asseguda al tron amb sobrevesta vermella i l'infant a la falda. Voltada dels profetes que han parlat d'ella, agafa amb la mà esquerra l'infant Jesús i amb la dreta el ceptre reial.

Tant el despotat de l'Epir com el principat d'Acaia formaren part de l'àrea d'influència del regne de Nàpols i de les ambicions de Carles d'Anjou. Prop de la capital del despotat de l'Epir i prop de la capital del principat d'Acaia existien i existeixen encara sengles monestirs de Blaquerna. Per tant, convé prendre en consideració seriosament que Carles I d'Anjou i Nàpols fossin una via de difusió de la Mare de Déu de Blaquerna, però ara mateix no dispo de cap base documental per afirmar que realment fou així. Aquests són els tres llocs de difusió de la Mare de Déu de Blaquerna per a Ramon Llull.

5. Corol·lari

El *Romanç d'Evast e Blaquerna* se suposa escrit entre el 1276 i el 1283 (Soler i Santanach 2009, 24-30; Badia, Santanach i Soler 2013, 432) i el nom del protagonista ja apareix al darrer capítol de la *Doctrina pueril*, escrita entre el 1274 i el 1276 (Badia, Santanach i Soler 2013, 424). Per tant, la datació de la *Doctrina pueril* cancel·la la suposició que Ramon Llull hauria triat aquest nom amb motiu d'un sínode celebrat el febrer de 1277 i d'una ambaixada que tingué lloc la primavera de 1277 per a ratificació de la unió. D'altra banda, l'esment del personatge de Blaquerna en aquesta obra ens assenyala que

Ramon Llull havia escollit aquest nom al mateix temps que havia començat a compondre en la imaginació el seu *Romanç* i que aquest nom ha de tenir alguna intenció. Si aquestes dates són exactes, hem de descomptar les «solemnes assemblees» a Blaquerna, i demanar-nos què sabia de la Mare de Déu de Blaquerna i per quina via.

Sempre podem suposar un cavaller o un mercader que viatjà de Clarença, del despotat d'Arta o de Constantinoble a Mallorca o a Montpeller. La divulgació del culte de la Mare de Déu de Blaquerna a la Mediterrània occidental no està documentada, però potser no és necessari documentar un viatger pelegrí, cavaller o mercader, que visita un santuari i porta una imatge de record. Quan Pijoan escriu «Estas imágenes, repetidas sin cesar, se exportaban al Occidente y se veneraban por los latinos» (Pijoan 1935, 452), es refereix a les diverses icones (hodegetria, eleousa, platytera, etc.) venerades als santuaris marians famosos, no pas a advocacions vinculades a un lloc, en el nostre cas el santuari de Blaquerna. Això darrer, en canvi, és el que interpreta i escriu Caimari (1954, 8) citant Pijoan. Aquesta suposició és possible, però fins ara l'únic document que tenim seria el *Romanç de Blaquerna*.

Fins a l'any 1277 se succeïren els pontificats de Gregori X (1272-1276), Innocenci V (febrer-juny 1276), Adrià V (juliol-agost 1276), Joan XXI (setembre 1276 – maig 1277) i Nicolau III (1277-1280) especialment ocupats en la unió de les Esglésies de Roma i Constantinoble i a mantenir la pau entre Carles I d'Anjou i Miquel VIII Paleòleg. Si bé la guerra entre ells havia esclatat a Albània l'estiu de 1274 a Berat, Valona i Durazzo i altra vegada l'any 1280 a Butrint i Berat, a partir de l'elecció de Martí IV es romperen les negociacions amb l'emperador sobre la unió de l'Església (1281) i es desfermà la guerra entre Carles d'Anjou i Miquel VIII Paleòleg. La pasqua de l'any 1282 tingué lloc la revolta de les Vespres Sicilianes i aparegué a l'escena internacional l'aliança entre Pere II el Gran i Miquel VIII Paleòleg.

Durant aquests anys se succeïren també les ambaixades de Constantinoble a la cort papal i d'aquesta a Constantinoble. La biografia tradicional de Ramon Llull havia suposat un viatge d'aquest a la cort papal a partir de la descripció de la cort romana al *Romanç d'Evast e Blaquerna* (Batllori 1943-1944, 257-261), durant el qual podia haver conegut una imatge de la Mare de Déu de Blaquerna. Però actualment el lul·lisme no creu necessari aquest viatge

merament hipotètic i no es té notícia segura de cap estada a Roma fins a la de l'any 1287.¹⁸

Que el nom de Blaquerna tingués un significat angeví, això és, alguna relació amb les ambicions de Carles d'Anjou sobre Constantinoble i l'imperi d'Orient, és una possibilitat, però ara mateix no tenim cap base documental per afirmar-ho ni per proposar-ho; d'altra banda, Ramon Llull havia de conèixer que la Mare de Déu de Blaquerna era insígnia i estandard de Constantinoble i de l'imperi Bizantí. Si mai no veié la icona de la Mare de Déu de Blaquerna, només podia impressionar-lo el nom, o millor dit, l'eufonia, i això és molt poc per a un nom que va unit a una obra important des del primer moment de la *inventio*, quan l'autor començà a imaginar-la i a trobar les idees i les paraules. Si veié la icona, hem de considerar que l'impressionà la iconografia de Maria assenyalant amb la mà el camí i que el protagonista del *Romanç* es diria així perquè, com Maria, és aquell que assenyalava el camí: la reforma de la cristianisme d'acord amb l'Evangelí.

Bibliografia citada

- Angelidi i Papamastorakis (2000) = Christine Angelidi i Titos Papamastorakis, «The Veneration of the Virgin Hodegetria and the Hodegon Monastery», dins *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Maria Vassilaki (ed.) (Milan – New York: Skira, 2000), pp. 372-421.
- (2005) = Christine Angelidi i Titos Papamastorakis, «Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria», dins *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki (ed.) (Aldershot, UK – Burlington, USA: Ashgate, 2005), pp. 209-223.
- Athanasoulis (2004) = Δημήτριος Χ. Αθανασούλης, «Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά ιδρύματα Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα», dins *Μοναχισμός στην Πελοπόννησο (4ος-15ος αιώνας)*, ed. Βούλα Κόντη (Ατènes: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών [IBE] / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών [E.I.E.], 2004), pp. 243-289.
- (2013) = Demetrios Athanasoulis, «The Triangle of Power: Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», dins *Viewing the Morea: Land and People in the Late Middle Ages*, ed. ...

18 Vegeu Domínguez i Gayà 2008, 49-57.

- val Peloponnese*, ed. Sharon E. J. Gerstel (Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 2013), pp. 111-151.
- (2014) = Démétrios Athanasoulis, «Clermont-Chloumoutzi. Le château-palais des princes francs d'Achaïe», dins *Un palais dans la ville*, vol. I *Le Palais des rois de Majorque à Perpignan*, Olivier Passarius i Aymat Catafau (eds.) (Perpinyà: Trabucaire, 2014), pp. 337-357.
- Athanasoulis i Ralli (2005) = Demetrios Athanasoulis i Athanasia Ralli, *Γλαρέντζα/Clarence* (Atenes: Publications of the Hellenic Ministry of Culture – 6th Ephorate of Byzantine Antiquities, 2005).
- Attaleiates (2012) = Michael Attaleiates, *The History*, text grec i traducció anglesa d'Anthony Kaldellis i Dimitris Krallis (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012).
- Bacci (2005) = Michele Bacci, «The legacy of the Hodegetria: holy icons and legends between east and west», dins *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki (ed.) (Aldershot, UK – Burlington, USA: Ashgate, 2005), pp. 321-336.
- Badia, Santanach i Soler (2013) = Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler, «Ramon Llull», dins *Història de la Literatura Catalana*, Àlex Broch (dir.), *Literatura Medieval, I. Dels orígens al segle XIV*, Lola Badia (dir.) (Barcelona: Enciclopèdia Catalana – Barcino – Ajuntament de Barcelona, 2013), pp. 377-476.
- (2017) = Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler, «Ramon Llull no va escriure *Blanquerna*. Per a una correcta catalogació de la novel·la lul·liana», *Estudis Romànics* 39 (2017), pp. 355-360.
- Barbaritsa (2014) = Ελένη Μπαρμπαρίτσα, *Η μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας. Όψεις της ζωής των φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας (1205-1428)* (Atenes: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2014).
- Batlloori (1943-1944) = Miquel Batllori, «El lulismo en Italia (ensayo de síntesis)», *Revista de Filosofia* 2 (1943), pp. 253-313, 479-537.
- Bon (1969) = Antoine Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Paris: Éditions E. de Boccard, 1969).
- Bonner (1989) = Antoni Bonner, *Obres selectes de Ramon Llull (1232-1316)*, 2 vols. (Mallorca: Moll, 1989).
- Bréhier (1918) = Louis Bréhier, *L'art chrétien. Son développement iconogra-*

- phique des origines à nos jours* (Paris: Librairie Renouard. – H. Laurens, éditeur, 1918).
- Cabrol (1907-1953) = Fernand Cabrol i Henri Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 30 vols. (Paris: Letouzey et Ané, 1907-1953).
- Caimari (1954) = Ramon Llull, *Libre de Evast e Blanquerna*, vol. IV, anotació per mossèn Andreu Caimari. Aparat crític, bibliografia, apèndix i glossari per Rosalia Guilleumas (Barcelona: Barcino, 1954), ENC, A, 75.
- Carr (2000) = Annemarie Weyl Carr, «The Mother of God in Public», dins *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Maria Vassilaki (ed.) (Aldershot, UK – Burlington, USA: Ashgate, 2000), pp. 325-369.
- Coureas (2015) = Nicholas Coureas, «The Latin and Greek Churches in former Byzantine Lands under Latin Rule», dins *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougaraklis i Peter Lock (eds.) (Leiden – Boston: Brill, 2015), pp. 145-184.
- Domínguez i Gayà (2008) = Fernando Domínguez i Jordi Gayà, «Life», dins *Raimundus Lullus. An Introduction to his Life, Works and Thought*, Alexander Fidora i Josep E. Rubio (eds.) (Turnhout: Brepols, 2008), pp. 3-124.
- Drosogianni (2004) = Φανή Α. Δροσογιάννη, «Προβληματισμοί για την ιστορία της μονής Βλαχερνών Κυλλήνης τον 15ο αιώνα», dins *Μοναχισμός στην Πελοπόννησο (4ος-15ος αιώνας)*, ed. Βούλα Κόντη (Atenes: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών [IBE] – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών [E.I.E], 2004), pp. 319-334.
- Enciclopedia Cattolica*, 12 vols. (Città del Vaticano: Ente per l'Enciclopedia Cattolica e per il Libro Cattolico, 1948-1954).
- Georgopoulou (2015) = Maria Georgopoulou, «The Landscape of Medieval Greece», dins *A Companion to Latin Greece*, Nickiphoros I. Tsougarakis i Peter Lock (eds.) (Leiden – Boston: Brill, 2015), pp. 326-368.
- Hussey (1990) = Joan M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford: Clarendon Press, 1990 [1986]).
- Jacoby (2001) = David Jacoby, «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West», dins *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Angeliki E. Laiou i Roy Parviz Mottahedeh (eds.) (Washington D. C.: Dumbarton Oaks, 2001), pp. 197-233.
- Janeras (2011) = Sebastià Janeras, *Les Esglésies Orientals. Història, tradició espiritual i visió ecumènica* (Lleida: Pagès Editors, 2011).
- Janin (1953) = Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie, Le Siège de Constantinople et le patriarcat œcu-*

ménique. Tome III, Les églises et les monastères (Paris: Institut français d'études byzantines, 1953).

- Krausmüller (2011) = Dirk Krausmüller, «Making the Most of Mary: The Cult of the Virgin in the Chalkoprateia from Late Antiquity to the Tenth Century», dins *The Cult of the Mother of Got in Byzantium. Text and Images*, Leslie Brubaker i Mary B. Cunningham (eds.) (Farnham, UK – Burlington, USA: Ashgate, 2011), pp. 219-245.
- Majeska (1984) = George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1984).
- Morel-Fatio (1877) = Alfred Morel-Fatio, «Le roman de *Blaquerna*. Notice d'un manuscrit du XIVe siècle», *Romania* 6 (1877), núm. 24, pp. 504-528.
- Orlandos (1923) = Αναστάσιος Ὀρλάνδος, «Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας» (*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1923), pp. 5-35.
- Paton (1969) = *The Greek Anthology, with an English Translation*, W. R. Paton (trad.), vol. 1 (Cambridge, Mass. – Londres = Harvard University Press – William Heinemann Ltd., 1969) Loeb Classical Library.
- Pijoan (1935) = José Pijoan, *Summa artis. Historia general del arte*, vol. 7 *Arte cristiano primitivo. Arte bizantino, hasta el saqueo de Constantinopla por los cruzados el año 1204* (Madrid: Espasa-Calpe, 1935).
- Psellos (1926) = Michel Psellos, *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, 2 vols. (Paris: Les Belles Lettres, 1926-1928).
- Runciman (1992) = Steven Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992 [1958]).
- Soler i Santanach (2009) = Ramon Llull, *Romanç d'Evast e Blaquerna*, edició crítica d'Albert Soler i Joan Santanach (Mallorca: Patronat Ramon Llull, 2009) (NEORL, VIII).
- Tarré (1941) = José Tarré, «Los códices lulianos de la Biblioteca Nacional de París», *Analecta Sacra Tarraconensia* XIV (1941 [1942]), pp. 155-182.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, Alexander P. Kazhdan (ed.), 3 vols. (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Trens (1946) = Manuel Trens, *María. Iconografía de la Virgen en el Arte Español* (Madrid: Plus Ultra, 1946).
- Tsougarakis (2012) = Nickiphoros I. Tsougarakis, *The Latin Religious Orders in Medieval Greece, 1204-1500* (Turnhout: Brepols, 2012).

- Tsougarakis i Schabel 2015 = Nickiphoros I. Tsougarakis i Christopher Schabel, «Of Burning Monks, Unidentified Churches and the Last Cistercian Foundation in the East: Our Lady of Camina in the Principality of Achaia», *Journal of Medieval History* 41 (2015), pp. 60-87.
- Tzavara (2008) = Angéliki Tzavara, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe-XVIe siècles* (Venècia: Institut hellénique d'études byzantines et post-byzantines, 2008).
- Vassilaki (2000) = *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Maria Vassilaki (ed.) (Atenes – Milà: Benaki Museum – Skira, 2000).
- (2005) = *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Maria Vassilaki (ed.) (Aldershot, UK – Burlington, USA: Ashgate, 2005).